

Олексій Гончаренко

ЗА ЛАШТУНКАМИ СВОБОДИ СОВІСТІ ПО-СТАЛІНСЬКИ

Рецензія на книгу: Бабенко Л. А. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.

Востанні десятиліття прискіпливі дослідники навряд чи можуть дорікнути науковій громадськості за недостатню увагу до проблеми державно-церковних відносин радянської доби. Підтвердженням тому є численні монографії, публікації документів, захищені кандидатські й докторські дисертації. Щороку відбуваються наукові конференції в різних містах України, зокрема традиційні у Львові, Чернігові, Полтаві, Івано-Франківську, Чернівцях, програми котрих рясніють цікавими темами доповідей і повідомлень про долю поліконфесійного середовища в умовах більшовицької влади. Їхні результати знаходять відображення у збірниках матеріалів та переконливо засвідчують, що проблема державно-церковно-суспільних відносин стала самостійною міждисциплінарною галуззю досліджень.

Фундаментальні проблеми історії релігії на вітчизняному просторі та впливу релігійного чинника на суспільно-політичні процеси є об'єктом наукових досліджень академічних наукових установ, зокрема Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, сформувалися наукові школи за напрямками досліджень, зроблений істотний внесок у розвиток теорії державно-церковних відносин, зокрема наголошено на своєрідній унікальності радянської моделі цієї політики (В. А. Войналович, В. Є. Єленський).

Високий інтерес фахівців і плідні результати їхньої роботи є відповіддю на соціально-інтелектуальний запит суспільства в пізнанні причинно-наслідкових зв'язків богоборчої по-

літики більшовиків і духовної кризи пострадянської доби. Разом із морально-психологічними деформаціями політика радянської держави зумовила виникнення фальсифікованого шару історіографії, котра займалася пошуками псевдонаукової аргументації закономірності відмирання релігійних вірувань при соціалізмі й комунізмі.

Зважаючи на вищезазначене, поява нових опублікованих праць у цій царині спонукає до певних очікувань: віднайдення нових проблем

чи їхніх ракурсів, нових прочитань та інтерпретацій документів, аргументації узагальнень новими фактами тощо. Цим очікуванням, на наш погляд, уповні відповідає монографія полтавської дослідниці Людмили Бабенко «Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)». Авторка демонструє новий підхід до постановки проблеми, загострюючи увагу на механізмах антирелігійної політики держави, наріжним каменем яких були органи ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ. Актуальність зазначеної теми, попри напрацьовану історіографічну базу, вмотивовується кількома чинниками: по-перше, ставиться безпосереднє завдання розкрити втаємничені від суспільства оперативні технології спецслужб, котрими послуговуються тоталітарні режими для маніпулювання суспільством і суб'єктами релігійних конфесій; по-друге, закономірно на іншому полюсі протистояння постає православна церква як найчисленніша і найвпливовіша на постімперських теренах сила, ідейно-ціннісна альтернатива більшовицької ідеології; по-третє, предмет дослідження неминує вимагає залучення нових масивів джерел, передусім Державного архіву СБУ, що розширює перспективи досліджень та модернізує їх методологію. Дослідниця відійшла від традиційного зосередження уваги винятково на репресивному боці діяльності спецслужб, який концентрувався у формулі арешт – розстріл/ув'язнення. Домінантою рецензованого дослідження є акцент на тісній взаємодії і спільних зусиллях партійно-державних органів влади й органів державної безпеки у виробленні й реалізації антирелігійної політики в радянській Україні, на комплексі спеціальних агентурно-оперативних методів, застосованих щодо православної церкви з метою ослаблення впливу останньої, її дискредитації в умовах, коли спроба створення безрелігійного суспільства зазнала поразки. У зв'язку з цим логіка постановки проблеми спонукала авторку й до вибору хронологічних рамок, у межах яких дослідження набуває завершеного вигляду. Утім, подекуди Л. Бабенко виходить за означені рамки [с. 330–333; 448–450], пролонгуючи події в часі та виокремлюючи форми реагування на них органів держбезпеки.

Структура рецензованої монографії та її обсяг є доволі об'ємними й складаються з чотирьох розділів. Л. Бабенко виважено підходить до компонування головних складників теми дослідження, а також підводить читача до усвідомлення логіки інтегрування до більшовицької політичної системи апарату насил-

ля з функціями таємної політичної поліції для подолання впливу релігії. У вступі авторка показує формування теоретичної бази творення безрелігійного суспільства у працях В. Ульянова-Леніна та критику їхніх основних положень. Зокрема, М. Бердяєв пояснював природу ненависті комуністів до релігії тоталітарним характером власне комуністичної ідеології, яка сама претендувала на роль релігії [с. 8–9]. У патріархальному суспільстві, як зазначає авторка монографії, для подолання суспільної амбівалентності більшовикам необхідно було застосувати насилля та визначити його виконавців. Отже, звідси випливає чітко сформульований предмет дослідження: діяльність органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин, спрямована на ослаблення й нейтралізацію найпотужнішої на постімперському просторі православної церкви, використання її авторитету і впливу на маси в інтересах більшовицької держави [с. 12].

Л. Бабенко також обґрунтовує вживання в тексті монографії аббревіатури називання органів державної безпеки радянської доби за прочитанням російською мовою, мотивуючи це як неукраїнським походженням спецслужб, так і їхньою повною підпорядкованістю московському центру. Дозволимо собі зауважити, що ця теза має скоріше політичну мотивацію, аніж наукову. Адже якщо ми спробуємо подати повну назву українською мовою, наприклад, ВУЧК, то неминує назвемо її «надзвичайною комісією», а не «чрезвычайной». До того ж, аналізуючи окремі праці, що стосуються репресивної діяльності радянських органів держбезпеки¹ та державної політики щодо релігії й церкви², зустрічаємо використання усталеного варіанту перекладу українською мовою.

Згідно з вимогами до наукових монографій Л. Бабенко 1-й розділ присвятила аналізу стану вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, її джерельної бази. Зазначимо, що як власне аналіз, так і систематизований список джерел і літератури засвідчують їхню високу репрезентативність. Авторка належним чином оцінила внесок у розробку теми державно-церковних відносин провідних українських дослідників В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пащенко, Н. Стоколос, О. Тригуба та ін., а також російських істори-

¹ Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 481 с.

² Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.

ків, котрі стали піонерами в розробці окремих напрямів історико-релігійних досліджень. Ретельно розглянувши проблеми, які перебували в центрі уваги істориків 1990–2000-х рр., дослідниця доходить висновку, що «проблему участі органів державної безпеки в системі взаємовідносин держави й церкви досі розглядали лише фрагментарно. Спеціальних досліджень, присвячених обстеженню технологій діяльності спецслужб як зручного знаряддя політики вищого керівництва СРСР та радянської України упродовж 1918–1950-х рр. опубліковано не було, що спричинило дещо міфологізований, а іноді й абсолютизований підхід до оцінки ролі органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ) у формуванні безрелігійного, а згодом – після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства» [с. 52].

Не зовсім логічним у контексті вмотивування географічних меж дослідження, в якій Л. Бабенко не включає Крим, є розгляд, хоч і нечисленних, публікацій та дисертаційних досліджень, що досліджують питання специфіки боротьби із православною церквою в Криму.

Привертає увагу репрезентативність джерельної бази рецензованої монографії. Передусім відзначимо наявність матеріалів із фондів державних архівів Російської Федерації. Специфіку релігійно-церковної лінії спецслужб дозволили простежити документи з фондів ЦК КПРС, Ф. Дзержинського, Л. Кагановича, М. Єжова, О. Ярославського, Російського державного архіву соціально-політичної історії, фонду уповноваженого в справах Руської православної церкви, Державного архіву Російської Федерації. У надрах діловодства вищих партійно-державних органів, функціонерів, котрі формували та артикулювали антирелігійну стратегію і тактику боротьби, виявлений великий фактологічний матеріал, що оприлюднений на сторінках монографії.

Матеріали вітчизняних центральних та обласних архівів розкривають роль радянських чекістів у плануванні й проведенні конкретних оперативно-агентурних та репресивних заходів щодо духовенства і вірян. Але, на нашу думку, найбільш глибокі узагальнення авторці вдалося зробити завдяки опрацюванню численних матеріалів Державного архіву Служби безпеки України в місті Києві та обласних управлінь СБУ. Причому Л. Бабенко не лише відступила від традиційного надмірного «експлуатування» архівно-кримінальних справ репресованих релігійно-церковних діячів, а й здійснила класифікацію та оцінку інформаційно-наукового потенціалу використаних документів із різних

фондів у рамках інструктивно-дозвільного регламенту роботи цього архіву.

У роботі чітко окреслені методологічні засади предмета наукового дослідження. Так, вважаємо вагомим елементом тлумачення еволюції смислового наповнення таких науково-категоріальних складників, як «суспільна безпека», «державна безпека», «контрреволюційні елементи», «антирадянські елементи», «репресії», «політичні репресії» тощо. Проте в цьому ланцюгові не вистачає, з нашої точки зору, такої категоріальної ланки, як «терор». Терор став невід'ємним складником боротьби із православною церквою, в чому переконуємося, читаючи сторінки рецензованої монографії. Між тим радянські енциклопедичні видання досить недвозначно тлумачать цю дефініцію. Зокрема, ще 1940 р. «Малая советская энциклопедия» писала: «Терор – це застосування насильства аж до фізичного винищення противника»³. Більшовики виправдовували його застосування вимушеністю в умовах громадянської війни й гостротою класового протистояння, однак не відмовилися від нього й після її закінчення.

Другий розділ монографії «Ідеологічні та організаційні засади діяльності органів державної безпеки щодо ліквідації інституціональних основ Православної церкви» носить виразний теоретико-дидактичний характер, оскільки має на меті ознайомити читача із процесом становлення ідеологічного підґрунтя боротьби із православною церквою. Людмила Бабенко приділяє чимало уваги аналізу поглядів лідерів більшовицької партії, які базувалися на твердженні про класову природу релігії та необхідність спиратися на насилля як «інструмент влади» в боротьбі зі впливом православної церкви. У вибудованій більшовиками системі ідеологічних засад і цінностей не було місця релігійним віруванням і традиціям. Авторка простежує намагання подолати останні засобами антирелігійної пропаганди, котра не досягла мети і впевнила більшовиків у «революційній доцільності» використання силових методів ліквідації релігійних осередків. Далі переконливо доведено дрейфування більшовицької влади в бік репресивної політики щодо православної церкви. Нав'язування широкій громадськості думки про небезпеку церковної контрреволюції в Україні посилюється, як вважає Л. Бабенко, з моменту судового процесу «Спілки визволення України». Разом із тим, оперуючи підрахунка-

³ Малая советская энциклопедия. – М.: Изд. полит. литературы, 1940. – Т. 10. – С. 707.

ми Н. Лебіної⁴, В. Жиромської та ін.⁵, авторка звернула увагу на достатньо високі цифри громадян, котрі продовжували визнавати себе вірянами й наприкінці 1930-х рр. Отже головна мета Й. Сталіна та його оточення – позбутися релігійного світогляду через державний терор – не була зреалізована, принаймні для більшості населення. У першому параграфі також знайшли відображення зовнішні трансформації у стосунках держави і Церкви та способах використання органів державної безпеки воєнного та повоєнного періодів. Констатовано, що суто пропагандистські методи ведення антирелігійної боротьби не сприяли органічному сприйняттю населенням матеріалістичного світогляду, тому їхньою альтернативою залишалось насилля.

Другий параграф характеризує власне апарат насилля – органи держбезпеки в їхній еволюції, розкриває особливості формування кадрового складу, внутрішньої організаційної структури, напрямів діяльності. Достатньо аргументованими є міркування авторки щодо чинників, які впливали на формування атеїстичних переконань чекістів та поглядів на Церкву як осередок контрреволюції.

У третьому розділі «Технології боротьби з Церквою: чекістський сегмент» у центрі уваги дослідниці опинилися питання, у який спосіб центральний і місцеві апарати ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ усували із суспільного життя вплив православної церкви, її ієрархів, духовенства, активних вірян. У чотирьох параграфах розділу аналізуються оперативно-агентурні заходи, спрямовані на позбавлення Церкви економічної бази, внутрішньоцерковні розколи, ліквідацію УАПЦ, нагнітання репресій та антирелігійного психозу тощо. Окремі напрями роботи виникали ситуативно, як, наприклад, спалах так званих «релігійних чудес».

На початку 1920-х рр. найбільш резонансною кампанією стало вилучення церковних цінностей із церков за офіційною версією для потреб тих, хто голодує. Дослідниця, спираючись на документальні матеріали, доводить, що реквізиція церковного майна була не єдиною метою більшовиків. Важливіше було внести розкол у середовище духовенства щодо цього питання, «взявши під захист держави тих священників, які відкрито виступлять на захист вилучення» [с. 182]. Зі змісту постає цілісна загальна карти-

⁴ Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. – СПб.: Невы: Изд.-торг. дом «Летний сад», 1999.

⁵ Жиромская В. Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В. Б. Жиромская, И. Н. Киселёв, Ю. А. Поляков. – М., 1996.

на першого масштабного наступу на православну церкву, яка вказує на суспільний резонанс справи патріарха Тихона, реакцію духовенства й вірян на примусове вилучення цінностей та ігнорування альтернативних пропозицій щодо врятування тих, хто голодує. Авторка робить висновок, що органам держбезпеки відводилася провідна роль у дискредитації духовенства під час кампанії з вилучення церковних цінностей та його розколі й ослабленні.

Розглядаючи реалізацію тактики розколів православної церкви впродовж 1920-х рр., маємо відзначити складність самої проблеми для аналізу. Більшовицький наступ на православну церкву збігся із загостренням внутрішніх протиріч у її середовищі, викликаних реформаційними тенденціями. Радянські спецслужби скористалися останніми для поглиблення розколу і провокації ворожнечі як між ієрархами, так і вірянами. Дослідниця доходить висновку, що співробітники органів держбезпеки передусім дбали про створення агентурної й освідомлювальної мережі, щоб «через вербування секретних співробітників (сексотів) із віруючого чи священника робити «слухняне знаряддя» для реалізації оперативної мети» [с. 209]. Докладно йдеться також про технології впливу оперативників на виникнення течій «Жива церква», БОПУПАЦ, УСЕЦ та ін., фінансування розкольницької діяльності органами держбезпеки тощо.

Л. Бабенко виокремлює питання ліквідації УАПЦ засобами спецслужб. Вона наголошує на політичній оцінці автокефалії ЦК КП(б)У, який констатував: «Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» [с. 239]. Авторці вдалося створити яскраву картину поєднання легальних і прихованих від громадськості процесів, які мали дискредитувати УАПЦ, її очільників, використати церковні собори для утвердження розколу (створення Діяльно-Христової церкви) й усунення від керівництва митрополита В. Липківського.

Третій розділ завершується аналізом комплексної взаємодії органів держбезпеки з партійними й виконавчими владними органами у справі ліквідації православної церкви. Авторка справедливо наголошує, що без тісної координації між ними, визначення пріоритетних напрямів антирелігійної боротьби на різних етапах для кожної з партійно-державних структур більшовики не досягли б поставленої мети. За-

значено, що центр вироблення й оприлюднення рішень щодо православної церкви знаходився у вищих партійних органах СРСР і УСРР–УРСР. Органи держбезпеки вирішували завдання спільно з ліквідаційним відділом у структурі Наркомату юстиції та адміністративним відділом у складі Наркомату внутрішніх справ, які були важливими сегментами в оперативних планах. Неодноразово вказується на входження очільників місцевих підрозділів ВУЧК до складу ревтрибуналів, пізніше – позасудових органів («трійок») спільно із прокурорами та партійними секретарями. Привертає увагу висвітлення авторкою спільної взаємодії спецслужб і партійно-державних органів у справі боротьби з «релігійними чудесами», закриття монастирів, кампанії схиляння священиків до зречення церковного сану тощо. Погоджуємося з думкою Л. Бабенко про домінування партійно-чекістського тандему в боротьбі із православною церквою.

Неабиякий інтерес викликав четвертий розділ «Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення вищого партійно-державного керівництва до Української Греко-католицької церкви». Дослідниця розкриває його у двох аспектах – через вивчення планів радянських спецслужб щодо ієрархів і духовенства УГКЦ напередодні Львівського церковного собору 1946 р. й агентурно-оперативних заходів у процесі підготовки Львівського церковного собору та контролю за поведінкою духовенства й вірян після його проведення. Роль православної церкви в цих процесах не мала самостійного характеру, а її ієрархи були лише фігурантами в запланованій грі: такий висновок впливає з аналізу подій. Усе ж при ознайомленні з розділом не полишає враження дещо схематичної лінії висвітлення ролі православної церкви. Натомість завдяки використанню архівних справ оперативного обліку органів держбезпеки щодо

УГКЦ Людмилі Бабенко вдалося детально простежити оперативні «ігри» співробітників центрального апарату та обласних управлінь НКГБ західноукраїнських областей. Головну суть і мету об'єднаної процесу сформулював С. Карін-Даниленко, який координував підготовку Львівського собору: «Об'єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ'я, але не навпаки» [с. 68]. А в оперативному плані заходів щодо УГКЦ від 8 лютого 1945 р. ця мета набула конкретних обрисів: «...взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з'єднанням із православною церквою в СРСР» [с. 384]. Розділ насичений цікавими фактами, які репрезентують специфіку релігійних процесів у західноукраїнських областях, сприйняття населенням православної церкви як слухняної, упокореної «державної» церкви, особливості її утвердження в регіоні. З інформаційно-аналітичних документів спецслужб випливає висновок про те, що УГКЦ після Львівського собору не припиняла боротьбу за своє відродження, а православна церква так і не стала потужним важелем радянської влади.

Завершуючи огляд монографії Людмили Бабенко, відзначимо насичену персоналізацію історичних подій, що є важливою умовою уникнення схематизму історичного процесу. Переконалися в цьому дозволяє іменний покажчик, складений авторкою. Також важливу роль виконує список умовних скорочень з огляду на широке побутування таких у радянському діловодстві та назвах органів влади.

У монографії зроблено низку важливих наукових узагальнень, оцінок, висновків, уведено в обіг нові факти й документи. Опублікована праця є, безумовно, помітним явищем у сучасній українській історіографії історії органів держбезпеки й державно-церковних відносин радянської доби.

За підсумками щорічного обласного конкурсу «Краща книга Полтавщини» (2015) монографія Л. А. Бабенко стала переможцем у номінації «Краща університетська книга»

